

Б. А. Прищепя

ЗАМОК КНЯЗІВ ЧОРТОРИЙСЬКИХ У КЛЕВАНІ: ЕТАПИ СТАНОВЛЕННЯ, ПЛАНУВАННЯ ТА ЗАБУДОВА

У статті на основі аналізу писемних джерел виділено три етапи будівництва Клеванського замку та розглянуто його планування. На першому етапі (перша чверть XVI ст.) князь Федір Михайлович Чорторійський починає будівництво замку на старому городищі, де, можливо, вже знаходився господарський двір. На другому етапі (друга чверть XVI ст.), через конфлікт з Радзивілами, будівництво було припинене, але замок функціонував і місто розвивалось. На третьому етапі (60-ті роки XVI ст.) князь Іван Федорович Чорторійський завершив будівництво замку.

Ключові слова: Волинь, пізні середньовіччя, ранній новий час, Клевань, замок, князі Чорторійські.

Вступ. Місто Клевань над річкою Стублюю у пізньому середньовіччі було центром значної волості князів Чорторійських. Вони збудували тут потужний замок, який зберігся до нашого часу. Однак, цей цікавий оборонний об'єкт пізнього середньовіччя на сьогодні залишається недостатньо дослідженим. Серед публікацій про нього переважають розвідки краєзнавчого та популярного спрямування, в яких нерідко повторюються загальні відомості, зафіксовані ще дослідниками XIX — початку XX ст. (Сендульський 1878; Stecki 1888, s. 193—231; Теодорович 1889, с. 490—500; Стеллецкий 1910).

Результати архітектурних обстежень пам'яток опубліковані дуже стисло (ред. Жариков 1985, с. 328—329; Ричков 1989, с. 63—64; Вечерський 2011, с. 416; Бойцар-Артеменко 2008). У багатотомному довіднику пам'яток містобудування та архітектури України зазначається, що Клеванський замок — один із найстаріших замків Волині, порівняно добре зберігся до сьогодення, є яскравим витвором волинської обо-

ронної архітектури XV—XVIII ст. (ред. Жариков 1985, с. 328—329).

Мета. Основна частина. Замок збудовано на мисоподібному виступі правого корінного берега р. Стубли (рис. 1: 1), його майданчик розмірами 80 × 70 м підвищується над заплавою на 14—15 м. Він відокремлений від продовження височини дугоподібним у плані ровом. Із замкових будівель збереглися північна і західна цегляні п'ятикутні в плані башти (рис. 2; 3), міст і три корпуси (рис. 4). Північна підноситься на висоту чотирьох ярусів, південно-західна з напільної сторони має три з половиною яруси, вона відкрита з боку двору. За результатами архітектурних обстежень зроблено висновок, що найдавнішим є корпус, який утворює північно-західний кут замку (ред. Жариков 1986, с. 328—329).

Археологами були проведені лише поверхневі обстеження території замку, перевірка культурних нашарувань методом шурфування не проводилась. Під час розвідки 1990 р. С. В. Терський на схилах замкової гори знайшов уламки гончарного посуду, які датував XII—XIII ст. і XV—XVI ст., кераміку домонгольського часу дослідник зібрав також на сусідньому пагорбі, поблизу церкви Різдва Христового, XVIII ст. (Терський 1993, с. 61).

Значно більше інформації отримано під час проведення археологічних експертиз на території старого міста. На ділянці по вул. Городище, 2 (рис. 1: а), зразу ж за оборонним ровом замку було закладено шурф, в якому потужність культурних нашарувань становила 2,35 м. Під пізнім шаром на глибині 0,45—1,65 м залягав сирій гумусований супісок, насичений артефактами XVI—XVIII ст. Нижче, до материкового суглинку, на глибині 1,65—2,35 м у світло-сіро-

Рис. 1. План старої частини селища Клевань: 1 — замок; 2 — церква Різдва Христового; 3 — Благовіщенський костел; 4 — сліди оборонного рову пізньосередньовічного міста. Буквами позначено місця археологічних експертиз

му супіску трапилися численні уламки кераміки слов'яно-руського часу кінця X—XII ст. На південь від цієї ділянки, на городях (рис. 1: б), у підйомному матеріалі також зібрано серію вінець домонгольських гончарних горщиків (Прищеп, Харковець, Ткач 2014, с. 23—24). Археологічні джерела підтверджують висловлену раніше науковцями думку, що значне поселення на території Клевані сформувалося ще в період Київської Русі (Прищеп 2016, с. 236).

Збереглися описи Клеванського замку. Найраніший з них датований 1609 р., його публікацію здійснив Б. Стеллецький (Стеллецкий 1910, с. 33—34). Опис містить інформацію лише про територію, де знаходилися муровані оборонні споруди, тобто про дитинець. Більш повно планову структуру Клеванського замку висвітлюють інвентарі XVIII ст., опубліковані Р. Несторовим (Nestorov 2018). У цих документальних джерелах мова йде про дві частини замку — дитинець і пригородок. В інвентарі 1709 р. для позначення укріплення з оборонними вежами і мурами переважно вживається термін «замок», але тричі використано також

термін «дитинець» (Nestorov 2018, s. 23, 25). Поряд з ним описано пригородок, він знаходився перед замком, тут була брама до міста (Nestorov 2018, s. 25).

Важливу інформацію про будівництво Клеванського замку подає у своєму дослідженні Т. Стецький (Stecki 1888, s. 195—200). Висвітлюючи перебіг подій, автор робить посилання на документальні джерела, причому частина з них не збереглися або ж не опубліковані і залишаються важкодоступними для дослідників.

За Т. Стецьким замок почав будувати Михайло Васильович Чорторійський, староста Брацлавський. Для цього було вибрано зручну ділянку поблизу монастиря Святого Миколи, на місцевості, яка звалася Городище. Не закінчивши будівництво, він помер у 1480 р. Батьківський спадок переходить до князя Федора Михайловича Чорторійського після смерті матері у 1498 р. Князь Федір Михайлович, староста Луцький, продовжив мурування замку. Однак, коли обидві стрільниці були збудовані, власник Олики Радзивіл викликав князя Федора Михайловича і показав привілей, за яким

Рис. 2. Вигляд на браму і будівлі Клеванського замку з мосту. Зліва — північна башта

Рис. 3. Південно-західна башта Клеванського замку. Вигляд із заходу

Клеванське городище та навколишні землі належали йому, а Чорторийським, як свідчить грамота великого князя Свидригайла, було надано лише монастир Святого Миколи (Stecki 1888, s. 197—198).

Князь Федір Михайлович Чорторийський не маючи змоги закінчити будівництво замку в Клевані, почав будувати замок у Білеві, який назвав Білгородом. У 1529 р. він виклопотав привілей у короля Сигізмунда I на заложення біля нього міста і запровадження ярмарку, але незабаром помер залишивши двох синів — Олександра і Івана. Вони розподілили маєтки у 1547 р. Олександр дістався замок Чорторийськ і Литовеж, Іван отримав Клевань, замок і місто Білгород, двір Шеполь, маєтки Сарни, Холопи і фольварок Чаруків у Луцьку (Stecki 1888, s. 198).

Князь Іван Федорович Чорторийський завершив суперечку з князями Радзивілами за Кле-

вань. Він запропонував Миколаю Радзивілу обміняти Сморгів і Мигорцизну (де знаходилося урочище Городище, на якому було розпочато будівництво Клеванського замку) на Сільно поблизу Олики, яке дісталось князю Івану як придане дружини Анни Заславської. До Сільно князь Іван Чорторийський додав берег клеванський над річкою Оликою і тисячу злотих польських. Миколай Радзивіл погодився, документ датовано 5 січня 1555 р. Як пише Т. Стецький, у листі М. Радзивіл запевняє, що *«право і листи в себе маємо на те городище, де замок Клеванський збудований і де місто поселене — тоді ми те право наше цим листом нашим скасовуємо, а князю Івану для допомоги і нащадкам його милості на вічні часи передаємо...»*. За тим, напевно у 1561 р., було завершено будівництво Клеванського замку і проведено розмежування клеванської і олицької волостей (Stecki 1888, s. 199—200).

Розповідь Т. Стецького потребує перевірки, тому звернемося до документальних джерел, що містять інформацію про діяльність представників роду князів Чорторийських, які могли долучитися до будівництва замку в Клевані.

Перший документ датований 29 грудня 1446 р. Великий князь Свидригайло Ольгердович надає князю Михайлу Васильовичу Чорторийському маєток в Луцькому повіті в Жукові село Голишів на річці Стублі, а до нього Дерев'яне на Рудці, а Диків на Стублі, дворище Сухівці у верхів'ях Радухівки, а монастир Святого Миколи на Клевані над Стублою з церковним дворищем Плєскачовським, а Чаруківець на річці Полонній з усіма пожитками і платами (AS... 1890, s. 5).

Князь Михайло Васильович Чорторийський довгий час був надвірним маршалком у великого князя Свидригайла. Після смерті останнього став намісником брацлавським, тобто фактично очолив оборону південних кордонів держави. У 1478 р. він обороняв Брацлав перед ординцями, а у 1489 р. за писемними джерелами брацлавським намісником був князь Олександр Сангушко, значить князь Михайло помер між тими двома датами (Войтович 2006, с. 634—635).

Документ 1446 р. засвідчує, що в середині XV ст. почав складатися маєтковий комплекс князів Чорторийських у нижній течії р. Стублі у складі трьох сіл (Голишів, Дерев'яне, Диків), дворища Сухівці та монастиря Святого Миколи на Клевані над Стублою з церковним дворищем. Зазначимо також, що в документі 1446 р. топонім Клевань, вірогідно, вжито як назву урочища, а не значного поселення чи тим більше міста. П. М. Сас у своїй монографії, присвяченій феодальним містам України в кінці XV — 60-х роках XVI ст. не включив Клевань до списку міських поселень XV ст. (Сас 1989, с. 11). Однак, А. Є. Заяць зауважив, що Клевань слід віднести до міських поселень, які існували в XV ст. (Заяць 2003, с. 28, 33). Він посилається на «Список руських городів дальніх і ближніх» (Летопись... 1856, с. 240).

Серед істориків переважає думка, що «Список руських городів дальніх і ближніх» був складений у кінці XIV ст. (Тихомиров 1952; Наумов 1974). В. Л. Янін навіть аргументи, які дають підстави звизити дату створення «Списку» до часового проміжку між 1375 і 1381 рр. (Янін 1998, с. 67). Зазначимо, що не всі поселення, внесені до «Списку», були містами у XV ст. Зокрема, документи свідчать, що з волинських поселень Дорогобуж у XV ст. був селом. Нове становлення Дорогобужа як міста простежується від початку XVI ст. 20 грудня 1514 р. Сигізмунд I надав князеві К. І. Острозькому у володіння Дорогобуж з монастирем Діви Марії та прилеглими селами і дозволив осадити місто на магдебурзькому або хелмінському праві (AS... 1890, s. 120—122). Селом було також поселення Іван, яке ототожнюють із сучасним селом Івання поблизу Дубна (Тихомиров 1952, с. 235).

Наведені приклади підтверджують думку, що включення Клеваня до «Списку руських городів дальніх і ближніх» не є переконливим доказом міського статусу поселення у XV ст. Це важливо з огляду на очевидний взаємозв'язок процесів будівництва замку і заснування міста. Замки відігравали важливу роль у локації міст: новозасновані міста, що не мали замків, здебільшого (у 70 % випадків) були приречені на втрату міського статусу (Заяць 2003, с. 134), а наявність замочків у селах може служити підставою для визначення урбанізаційних прагнень власника (Атаманенко 2006, с. 121—122).

Син князя Михайла Васильовича Чорторийського князь Федір Михайлович, староста луцький

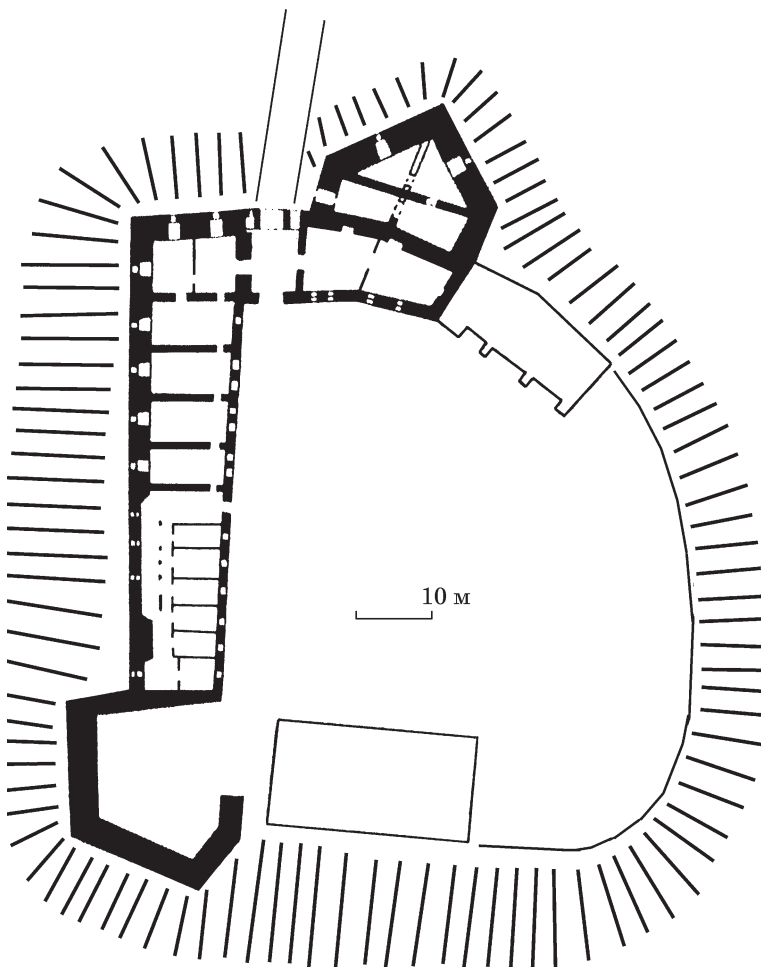

Рис. 4. Сучасний план будівель на території Клеванського замку

(1527—1542), володів волостю в нижній течії р. Стубли (після 1491—1542 рр.) та чорторійською волостю (близько 1524—1542 рр.) (Войтович 2006, с. 635).

Відома грамота великого князя литовського Олександра від 8 липня 1498 р. в справі між князями Семеном Олександровичем Чорторійським і Федором Михайловичем Чорторійським про маєтки. Було розглянуто скаргу князя Семена Олександровича Чорторійського на князя Федора Михайловича Чорторійського. Перший шукав під князем Федором Михайловичем половини батьківського спадку другого, про це буцімто згадував батько князя Федора Михайловича батьку князя Семена Олександровича, за батька нашого, короля його милості. Князь Федір Михайлович це твердження заперечив. Князь Семен Олександрович не назвав свідків, які могли б підтвердити його слова. Тому було визнано правим князя Федора Михайловича і вирішено, нехай він тую свою отчизну всю сповна тримає, а князь Семен Олександрович про ту частину не має йому вже згадувати і діти його не мають права того шукати навіки (Акты... 1907, с. 24, 49—50).

4 лютого 1501 р. князь Федір Михайлович Чорторійський отримав привілей великого князя Олександра на три дворища Жуківського повіту у Клевані. За цим привілеєм дворища дані з людьми і з усім тим, «що здавна до тих дворищ слухало» (Lietuvos... 2007, s. 262).

Документ 1501 р. засвідчує прагнення князя Федора Михайловича Чорторійського розширити свою присутність у Клевані, вірогідно, на той час саме ця місцевість була вибрана ним для створення центру земельних володінь князів Чорторійських у нижній течії р. Стубли із перспективою побудови замку і заснування міста.

Цю думку підтверджує ще одне документальне джерело. У 1511 р. судовим декретом Сигізмунда I була вирішена суперечка між власником Олики шляхтичем Станіславом Петровичем (Кішкою, чоловіком Ганни Монтигердовичової, яка пізніше стало дружиною Яна Радзивіла Бородатого) і князем Федором Михайловичем Чорторійським про час проведення торгів в Олиці і Клевані. Великий князь литовський разом з державною радою винесли постанову, згідно з якою «від цих часів пану Станіславу не казали єсьмо в його маєтку у Олиці торг мати в неділю, а казали єсьмо торг мати у вівторок, а князь Федор має мати торг у маєтку своєму в Клевані в четвер» (Сас 1989, с. 155).

У документі 1511 р. Олика і Клевань згадуються як маєтки, а не як міста. Разом з тим він інформує, що в обох поселеннях вже якийсь час проводилися торги, а привілей на право проведення торгів засвідчує намір власників заснувати міста в їхніх земельних володіннях. Їм потрібні були центри, що виконували б у пер-

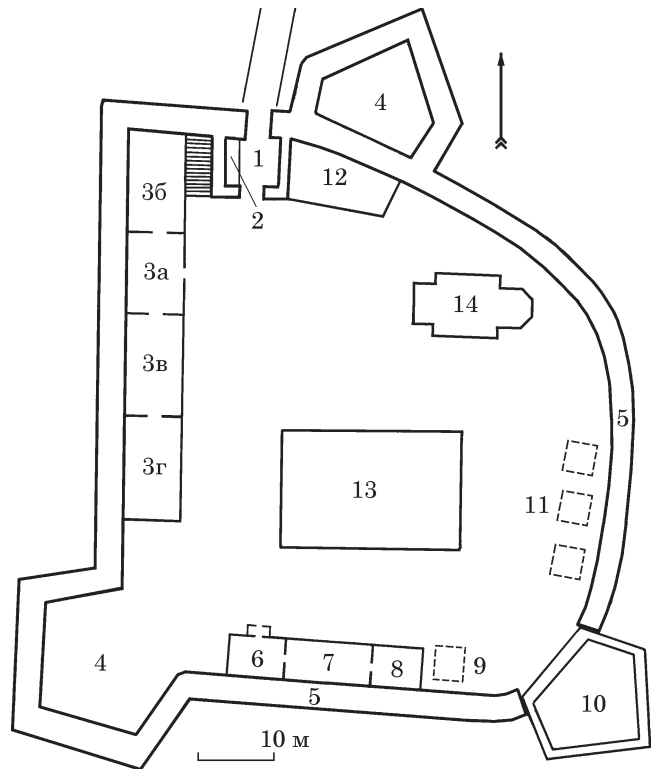

Рис. 5. Реконструкція планування забудови дитинця Клеванського замку за описом 1609 р.: 1 — ворота; 2 — сторожка; 3 — великий будинок; 4 — муровані башти; 5 — кам'яні стіни; 6 — кухня; 7 — ізба; 8 — кімната; 9 — кам'яний погріб; 10 — дерев'яна башта; 11 — три погребі; 12 — ізба сторожова; 13 — внутрішній замок (княжий палац); 14 — церква

шу чергу адміністративно-господарські і ринкові функції. В кінці XV — на початку XVI ст. такі процеси були характерними для всієї Волині — тут формуються великі латифундії і відбувається зміна форм власності — з умовної на спадкову. Таким чином створювалися умови для прискорення урбанізаційних процесів, адже містечка з'являються там, де закінчився етап формування шляхетських маєтків, яким необхідний був осередок, що виконував би функції ринкового центру (Заяць 2003, с. 31—32).

Вірогідно, саме в другому десятилітті XVI ст. князь Федір Михайлович Чорторійський розпочав будівництво замку в Клевані в урочищі Городище. Але писемні джерела, які б підтвердили цю думку, нам невідомі.

Зате наступні за хронологією документи розповідають про початок будівництва замку поблизу села Білів, за 7 км на південь від Клевані. Князь Федір Михайлович Чорторійський отримав від короля Сигізмунда I привілей на побудову замку, закладення міста і запровадження ярмарку. У грамоті від 18 листопада 1529 р. сказано, що дозволяється встановити торг у замку його (князя Федора Михайловича Чорторійського) Білгороді, а також тримати там корчми і запровадити ярмарку (Акты... 1907, с. 63—65).

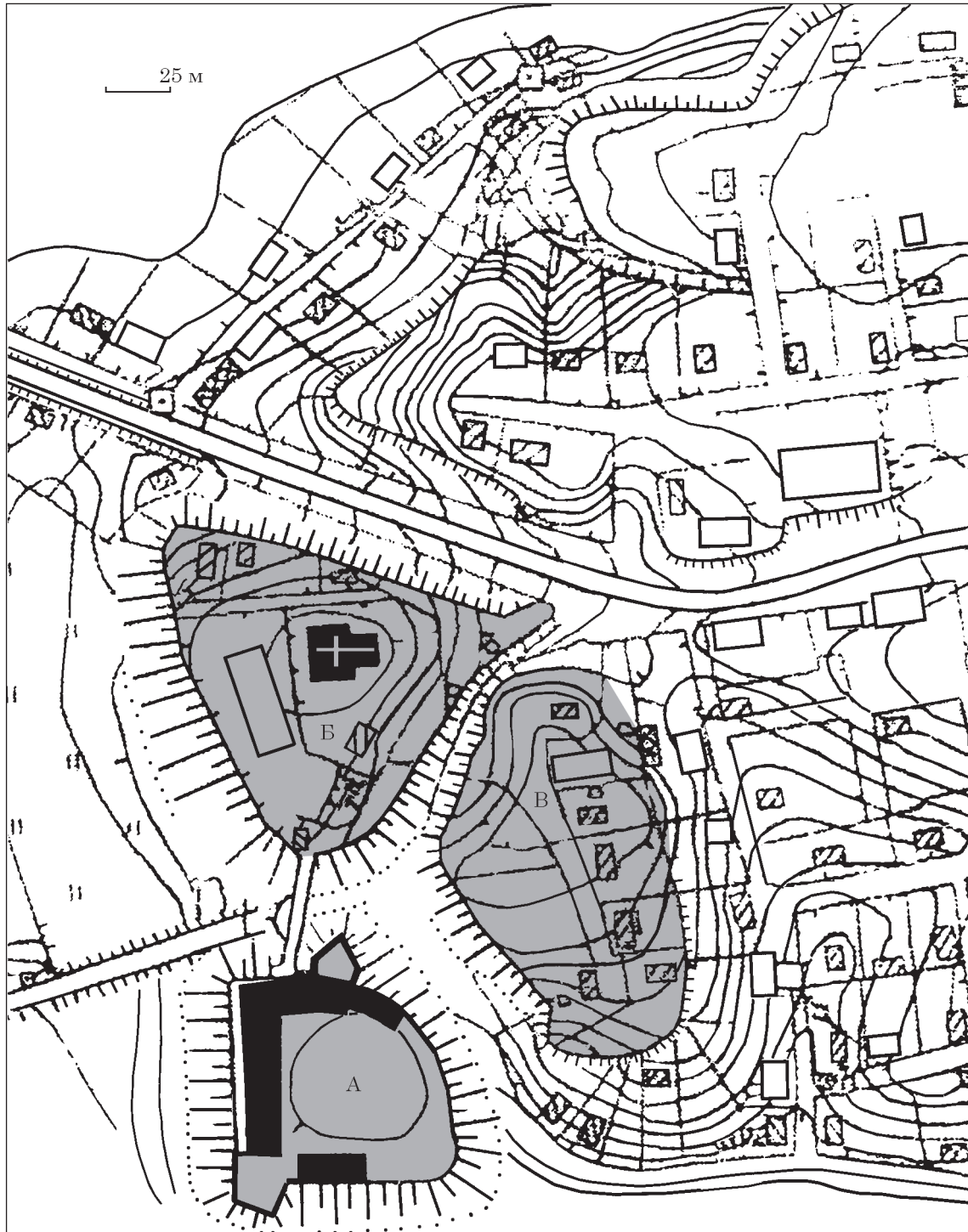

Рис. 6. Територія Клеванського замку в кінці XVI—XVII ст.: А — дитинець; Б — північно-західна частина пригородка; В — південно-східна частина пригородка по вул. Городище

Зазначимо, що будівництво замку в Білеві почалося раніше, вірогідно, ще у 1527 р. Про це свідчить документ від 4 березня 1528 р., яким великий князь литовський Сигізмунд I Старий затверджував комісію для розгляду суперечки між луцьким старостою князем Федором Михайловичем Чорторийським та земським підскарбієм, маршалком і писарем Великого князівства Литовського паном Богушем Боговитиновичем з приводу будівництва першим

замку в урочищі Білів на Волині (Князі... 2016, с. 69—71). Богуш Боговитинович вважав такі дії незаконними, він стверджував, що «це городище з давна служило з тим селом Білів до двору нашого Жуківського» (Князі... 2016, с. 70). Однак, князь Федір Михайлович Чорторийський заперечив свою провину і повідав, що те городище належить до Пересопницького монастиря, а не до села Білів і до двору Жуківського не належить. У підсумку, були обрані судді від

обох сторін, які мали розглянути конфлікт і «справедливість наконець вчинити».

Лише через 20 років конфлікт було врегульовано спадкоємцями, з однієї сторони — князем Фрідріхом Глібовичем Пронським (він був одружений на Федорі, дочці Богуша Боговитиновича) і князем Іваном Федоровичем Чорторійським. Договір датований 30 червня 1548 р. (Князі... 2016, с. 81—86). У документі зазначено, що небіжчик князь Федір Михайлович Чорторійський староста Луцький «відібрав гвалтом маєтку нашого Білівського городище і землі ще за небожа пана Богуша Боговитиновича і на тому городищі Білівський замок побудував і місто осадив». Але у підсумку обидві сторони погодились, що землі замку і містечка Білогородського зі ставом є приналежними до маєтку князя Івана Федоровича Чорторійського, а село Білів зі ставом є частиною Жуківського маєтку князя Фрідріха Глібовича Пронського. Розташування цих двох поселень XVI ст. простежується на картах XIX—XX ст.: село Білів займало північну частину сучасного однойменного села, а місто Білгород і замок на городищі — південну частину (Федоришин 2017, с. 141—142).

Свідчення документів про будівництво князем Федором Михайловичем Чорторійським між селами Білів і Пересопниця замку і осадження міста Білгород підтверджують розповідь Т. Стецького про суперечку князя Чорторійського з Радзивілами за землі, на яких раніше почалося будівництво Клеванського замку і як результат, ці роботи, вірогідно, були зупинені.

Князь Іван Федорович Чорторійський одружився з княжною Анною Кузьмівною Заславською. За розподілом маєтностей з братом Олександром, що відбувся 19 червня 1547 р., він отримав Клеванську волость, стосовно інших маєтків, наданих їх батьку за заслуги, брати постановили спільно їх боронити, а їх втрату взаємно компенсувати (Акты... 1886, с. 20—23).

Зазначимо, що в документі про розподіл маєтків, в описі частини, яка перейшла до князя Івана Федоровича названі «...замок Клевань і місто, замок Білгород і місто, також з усіма маєтками тамтешніми і боярськими селами...» (Акты... 1886, с. 20—21). Отже замок в цей час функціонував і місто розвивалось. На це вказує також запис в описі Кременецького замку 1545 р. з приводу скарги міщан кременецьких про те, що беруть нові мита поза звичаєм («незвичайних») у ряді поселень, зокрема згадані Клевань і Білів, де князі Чорторійські беруть по два гроші від возу (ред. Сохань... 2005, с. 206).

Нам не вдалося виявити документальні джерела, які б розповідали про суперечку Чорторійських із Радзивілами за Клевань. Але збереглися документи, які інформують про завершення будівництва Клеванського замку

у 60-х роках XVI ст. Це, зокрема, скарга князя Івана Федоровича Чорторійського від 5 лютого 1562 р. до луцького гродського суду на луцького єврея Рабевича, останній не представив князеві звіт про кошти, призначені на побудову замку в Клевані (Князі... 2016, с. 20). Важливі дані містять також документи, які опрацював П. М. Сас. Вони свідчать, що на початку 60-х років XVI ст. князь Іван Чорторійський розгорнув будівництво кам'яних оборонних споруд у Клеванському замку. Організація і проведення всіх будівельних робіт покладалася на найнятого в Луцьку шафаря (розпорядника) котрому доручалося «шафувати... роботу муру замку». Спочатку загальний кошторис будівництва складав 3000 коп литовських грошей. Роботи по спорудженню замку велися кілька років. У 1565 р. шафар іздив до Луцька з ціллю помінати 600 талярів на монету Великого князівства Литовського «для розходів на шафуване оных робіт». Будівництво кам'яного замку в Клевані продовжувалось і в 1566 р. (Сас 1989, с. 51—52). Ці писемні джерела свідчать, що замок у Клевані постав як цілісний оборонний комплекс у 60-х роках XVI ст., одночасно із замком князів Радзивилів в Олиці (Інвентарі... 2007, с. 16).

Через суперечку із Радзивілами за Клевань, будівництво замку було зупинене і князь Федір Михайлович Чорторійський, вірогідно, з 1527 р. починає будувати дерево-земляний замок на городищі поблизу села Білів. Другий етап функціонування недобудованого Клеванського замку тривав до 1555 р., коли князь Іван Федорович Чорторійський врегулював конфлікт із князем Миколаєм Радзивілом і клеванські землі були передані князям Чорторійським. Вірогідно, в кінці 60-х років XVI ст. спорудження основних оборонних об'єктів замку було завершено.

В описі 1609 р. мова йде лише про один укріплений майданчик Клеванського замку (Стеллецкий 1910, с. 33—34). В документі вказано, що замок кам'яний, але як свідчать натурні архітектурні обстеження, для наземних частин будівель було використано цеглу. Ворота кам'яні (рис. 5: 1), у воротах є сторожова будка (рис. 5: 2). Якщо увійти на замкове подвір'я, по правій стороні знаходиться великий будинок, в якому є сіни і три ізби (рис. 5: 3). За будинком розташований великий кам'яний бастион (рис. 5: 4). Від нього тягнеться довга кам'яна стіна (рис. 5: 5). Понад стіною розміщені дерев'яні кухня та ізба (рис. 5: 6, 7), кімната (рис. 5: 8) і великий кам'яний погріб (рис. 5: 9). Далі стояв високий дерев'яний бастион (рис. 5: 10), вірогідно, він знаходився поблизу південно-східного кута замкової території. Від нього кам'яна стіна (рис. 5: 11) продовжувалася до невеликого кам'яного бастиону з боку міста (рис. 3: 13), на ньому годинник. Біля того бастиону, якщо входити в замок, по лівій руці — ізба сторожова

Показники площі великих приватновласницьких замків Волині

Місце розташування	Площа		
	Дитинець	Пригородок	Загальна
Дубно	0,80	1,20	2,00
Заслав	0,50	1,00	1,50
Звягель	0,55	1,10	1,65
Клевань	0,45	1,20	1,65
Острог	0,50	2,70	3,20
Старокостянтинів	0,45	1,50	1,95

(рис. 5: 12). Понад східною оборонною стіною були розміщені три невеликі погребі (рис. 5: 11).

На укріпленому майданчику замку знаходилася також церква (рис. 5: 14) і великий будинок, який в описі позначений як «внутрішній замок» (рис. 5: 13) (Стеллецкий 1910, с. 34). Судячи з того, яким він постає в описі, це був князівський палац. Наприклад, подано таку характеристику окремих приміщень: «біля кімнати невеликі сіни, в покої її милості — княгині». Всього в описі 1609 р. в князівському палаці згадано 19 приміщень і ганок. Більшість приміщень — це кімнати (6) та ізби (7). Усі описані кімнати не мали печей, а в ізбах є печі, за виключенням однієї «ізбушки». Крім того, в князівському палаці зафіксовано ганок, четверо сіней, дві світлиці. До особливостей цієї будівлі слід віднести її комбінований характер — частина приміщень були кам'яні (очевидно, цегляні), а частина — дерев'яні.

Зазначимо, що на гіпотетичних реконструкціях Клеванського замку, виконаних Г.Н. Логвином і П.О. Ричковим, князівський палац не показано (Логвин 1957, с. 65; Ричков 1989, с. 64).

В інвентарі 1709 р. описано спочатку дитинець, а потім пригородок, що займав територію за оборонним ровом дитинця, за мостом. На пригородку були розміщені каплиця, навколо неї сад, господарські будівлі, уніатська церква Різдва, тут також була брама, якою виїжджали до міста (Nestorov 2018, s. 25). В описі 1700 р. зазначено, що пригородок був оточений дубовими палями (Nestorov 2018, s. 21). Вказані в документі орієнтири дозволяють включити до пригородка підвищення, де стоїть церква Різдва Христового (рис. 6: Б).

Пригородок не згадується в описі 1609 р., відомості про нього з'являються в документах, віддалених від часу спорудження замку на 140 років. Але зауважимо, що малоімовірним є його пізнє формування в другій половині XVII ст., адже поділ волинських замків на дві частини (дитинець і пригородок) був спадщиною домонгольського оборонного зодчества, коли більшість міст мали дві укріплені площад-

ки (дитинець і окольний город). Використання планової схеми укріплень XII—XIII ст. під час побудови замків XIV — початку XVI ст. простежено в ході досліджень Луцька, Острога, Ізяслава, Дорогобужа (Колосок 1976; Прищеп 2020, с. 197). Така планова схема використовувалась і при будівництві нових замків у кінці XV—XVI ст. (Рівне, Старокостянтинів) (Прищеп 2018; 2021). Писемні і археологічні джерела свідчать, що Клеванський замок було збудовано на городищі XI—XIII ст. Тому, очевидно, вже в другій половині XVI ст. він склався з дитинця і пригородка. Вивчення рельєфу місцевості дозволяє віднести до пригородка не тільки підвищення, де знаходиться церква Різдва Христового, а й територію, зайняту сучасними садибами по вул. Городище, вона зі сходу відділена від території міста давнім ярмом (рис. 6: В). В інвентарі 1709 р. згадується вал за межами дитинця, на північ від нього (Nestorov 2018, s. 22). Вірогідно, цей вал захищав пригородок із півночі і сходу. Площа пригородка становила близько 1,2 га.

П'ятикутні башти, подібні до тих, що збереглися на дитинці Клеванського замку, мають аналогії в замках Поділля. Наприклад, п'ятикутна башта входила до системи укріплень замку у Меджибожі. Як і в Клевані, її збудували поряд із брамою. Будівництво цього замку архітектори датують серединою XVI ст. (Вечерський 2011, с. 315—317). Жванецький замок також мав п'ятикутні башти (Сіцинський 1928, с. 58—59).

За показниками площі Клеванський замок входить до числа найбільших приватновласницьких замків Волині другої половини XVI — початку XVII ст. Порівняння даних розмірів дитинців і пригородків шести замків (таблиця) дозволяє зробити висновок, що їх дитинці мали площу від 0,45 га до 0,8 га, а пригородки — від 1,0 га до 1,6 га. Лише в Острозі площа пригородка була значно більшою — 2,7 га (Прищеп 2020, с. 196—197).

Як свідчать описи початку XVII ст., дитинці замків в Острозі і Звягелі мали муровані оборонні споруди, у них простежується таке ж поєднання двох мурованих і однією дерев'яною башти, як і в Клевані (Описи Острожчини... 2004, с. 88, 94; Інвентар... 1620, s. 312). Ці порівняння свідчать, що Клеванський замок в останній третині XVI — на початку XVII ст. був одним із найпотужніших приватновласницьких замків Волині.

Висновки. Проведений аналіз писемних джерел дозволяє віднести початок будівництва Клеванського замку до часів князя Федора Михайловича Чорторійського і датувати перший етап будівництва 1510—1520-ми роками. Вірогідно, до цього на Клеванському городищі вже знаходився двір власника із дерев'яними житловими та господарськими будівлями і найпростішими дерево-земляними укріпленнями.

ЛІТЕРАТУРА

Акты... 1886. *Акты о заселении Юго-Западной России*. Архив Юго-Западной России, издаваемый Временной комиссией для разбора древних актов, VII, т. I. Киев: Г. Т. Корчак-Новицкий.

Акты... 1907. *Акты о землевладении в Юго-Западной России XV—XVIII вв.* Архив Юго-Западной России, издаваемый Временной комиссией для разбора древних актов, VIII, т. IV. Киев: С. В. Кульженко.

Атаманенко, В. 2006. Описи замків князів Острозьких першої половини XVII ст. В: Собчук, В. Д. (ред.). *Середньовічні і ранньомодерні оборонні споруди Волині*. Кременець; Тернопіль: Астон, с. 118-125.

Байцар-Артеменко, О. В. 2008. Спроба встановлення періодів розвитку замкового комплексу у містечку Клевани. *Архітектурна спадщина Волині*, 1, с. 109-115.

Вечерський, В. В. 2011. *Фортеці й замки України*. Київ.

Войтович, Л. 2006. *Княжа доба на Русі: портрети еліти*. Біла Церква: О. В. Пшонківський.

Заяць, А. 2003. *Урбанізаційний процес на Волині в XVI—першій половині XVII століття*. Львів: Добра Справа.

Жариков, Н. Л. (ред.). 1985. *Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР (иллюстрированный справочник-каталог)*. 3. Киев: Будівельник.

Інвентар... 1620. *Інвентар спадщини князя Олександра Острозького 1620 р.* Biblioteka Zakładu Narodowego im. Ossolińskich Polskiej Akademii Nauk, Dział Rękopisów, sygn. 3669/II.

Інвентарі... 2007. *Інвентарі Олицького замку XVII—XVIII століть: Збірник документів*. Упоряд. Александрович, В. Луцьк: Твердиня.

Колосок, Б. В. 1976. Луцькі Верхній та Околий замки. В: Довженко, В. І. (ред.). *Дослідження з слов'яно-руської археології*. Київ: Наукова думка, с. 217-228.

Князі... 2016. *Князі Чорторійські: документи і матеріали XVI—XVII ст. (із зібрання «Західноруських актів» Російської національної бібліотеки)*. Упоряд. Блануца, А., Ващук, Д. Київ: Інститут історії України НАН України.

Летопись... 1856. *Летопись по Воскресенскому списку*. Полное собрание русских летописей. VII. Санкт-Петербург.

Логвин, Г. Н. 1957. Архітектура України періоду формування української народності (XIV—XVII століть). В: Заболотний, В. Г. (ред.). *Нариси історії архітектури Української РСР (дожовтневий період)*. Київ: Державне видавництво літератури з будівництва і архітектури УРСР, с. 62-103.

Наумов, Е. П. 1974. К истории летописного «Списка русских городов дальних и ближних». В: Рыбаков, Б. А. (ред.). *Летописи и хроники. Сборник статей 1973 г. памяти А. Н. Насонова*. Москва: Наука, с. 150-163.

Описи... 2004. Винар, Л. (ред.). *Описи Острозьчини другої половини XVI — першої половини XVII століття*. Київ; Осрог; Нью Йорк.

Прищеп, Б. 2016. *Погоринські міста*. Рівне: Дятлик М.

Прищеп, Б. 2018. Історична топографія міста Рівного другої половини XVI — початку XVII ст. *Архітектурна спадщина Волині*, 6, с. 74-84.

Прищеп, Б. А. 2020. Пізньосередньовічні волинські замки (за матеріалами досліджень пам'яток

XIV—XVI ст. басейну ріки Горині). *Археологія і давня історія України*, 2 (35), с. 194-200.

Прищеп, Б. 2021. Планування та забудова замку князів Острозьких у Староколястиноні. В: Шеретюк, В. М. (ред.). *Слов'янський світ і Україна. Збірник наукових праць на пошану ректора Рівненського державного гуманітарного університету професора Руслана Постоловського*. Рівне: О. Зень, с. 159-168.

Прищеп, Б. А., Харковець, Ю. І., Ткач, В. В. 2014. *Звіт про археологічні експертизи на території Рівненської області в 2013 році*. Наукові фонди Рівненського обласного краєзнавчого музею, № 27346.

Рычков, П. А. 1989. *Дорогами Южной Ровеницины*. Москва: Искусство.

Сас, П. М. 1989. *Феодалные города Украины в конце XV — 60-х годах XVI в.* Киев: Наукова думка.

Сендульский, А. Д. 1878. Местечко Клевани Ровенского уезда. *Волинские епархиальные ведомости*, 14, с. 627—644.

Сіцінський, С. 1928. Оборонні замки Західного Поділля XIV—XVII ст. *Записки історико-філологічного відділу*, XVII, с. 64-160.

Сохань, П. (ред.). 2005. *Литовська метрика. Книга 561. Ревізія Українських замків 1545 року*. Київ: Простір М.

Стеллецкий, Б. 1910. Замок в Клевани. *Военно-исторический вестник*, 11, с. 27-29.

Теодорович, Н. И. 1889. *Историко-статистическое описание церквей и приходов Волынской епархии*. II. Почаев: Почаево-Успенская Лавра.

Терський, С. 1993. Обстеження городищ княжої доби на Волині в 1986—91 роках. *Наукові записки Львівського історичного музею*, 1, с. 41-67.

Тихомиров, М. Н. 1952. «Список русских городов дальних и ближних». *Исторические записки*, 40, с. 214-259.

Федоришин, М. 2017. Містечко Білгород та село Білів в XVI ст. у контексті майнових справ князів Чорторійських. *Дубенський науковий вісник*, 1, с. 141-145.

Янин, В. Л. 1998. *Новгород и Литва: Пограничные ситуации XIII—XV вв.* Москва: МГУ.

AS... 1890. *Archiwum ksiąg Lubartowiczów Sanguszków w Sławucie*. Przez B. Gorczaka. III: 1432—1534. Lwow.

Lietuvos... 2007. *Lietuvos Metrika*. 6: (1494—1506). Parengė Algirdas Baliulis. Vilnius: Lietuvos istorijos instituto leidykla.

Nestorow, R. 2018. *Zamek Czartoryskich w Klewaniu w świetle źródeł archiwalnych*. Kraków: Attyka.

Stecki, T. 1888. *Z boru i stepu. Obrazy i pamiątki*. Kraków: W. L. Anczyna i Spółki.

REFERENCES

Akty... 1886. *Akty o zaselenii Iugo-Zapadnoi Rossii*. Arkhiv Iugo-Zapadnoi Rossii, izdavaemyi Vremennoi komissiei dlia razbora drevnikh aktov, VII, t. I. Kiev: G. T. Korchak-Novitskii.

Akty... 1907. *Akty o zemlevladienii v Iugo-Zapadnoi Rossii XV—XVIII vv.* Arkhiv Iugo-Zapadnoi Rossii, izdavaemyi Vremennoi komissiei dlia razbora drevnikh aktov, VIII, t. IV. Kiev: S. V. Kulzhenko.

Atamanenko, V. 2006. Opisy zamkiv kniaziv Ostrozkykh pershoi polovyny XVII st. In: Sobchuk, V. D. (ed.). *Serednovichni i rannomoderni oboronni sporudy Volyni*. Kremenets; Ternopil: Aston, s. 118-125.

Baitsar-Artemenko, O. V. 2008. Sproba vstanovlennia periodiv rozvytku zamkovoho kompleksu u mistechku Klevan. *Arkhitekturna spadshchyna Volyni*, 1, s. 109-115.

Vecherskyi, V. V. 2011. *Fortetsi y zamky Ukrainy*. Kyiv.

- Voitovych, L. 2006. *Kniazha doba na Rusi: portrety elity*. Bila Tserkva: O. V. Pshonkivskiy.
- Zaiats, A. 2003. *Urbanizatsiyni protses na Volyni v XVI — pershii polovyni XVII stolittia*. Lviv: Dobra Sprava.
- Zharikov, N. L. (ed.). 1985. *Pamiatniki gradostroitelstva i arkhitektury Ukrainsoi SSR (illiustrirrovannyi spravochnik-katalog)*. 3. Kiev: Budivelnik.
- Inventar... 1620. *Inventar spadshchyny kniazia Oleksandra Ostrozko 1620 r.* Biblioteka Zakladu Narodowego im. Ossolińskich Polskiej Akademii Nauk, Dział Rękopisów, sygn. 3669/II.
- Inventari... 2007. *Inventari Olytskoho zamku XVII—XVIII stolit: Zbirnyk dokumentiv*. Uporiad. Aleksandrovych, V. Luts: Tverdnyia.
- Kolosok, B. V. 1976. Lutski Verkhni ta Okolnyi zamky. In: Dovzhenok, V. I. (ed.). *Doslidzhennia z slov'iano-ruskoj arkhelohii*. Kyiv: Naukova dumka, s. 217-228.
- Kniazzi... 2016. *Kniazzi Chortoryyski: dokumenty i materialy XVI—XVII st. (iz zibrannia «Zakhidnoruskykh aktiv» Rosiskoi natsionalnoi biblioteki)*. Uporiad. Blanutsa, A., Vashchuk, D. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy.
- Letopis... 1856. *Letopis po Voskresenskomu spisku*. Polnoe sobranie russkikh letopisei. VII. Sankt-Peterburg.
- Lohvyn, H. N. 1957. Arkhitektura Ukrainy periodu formuvannia ukrainsoi narodnosti (XIV—XVII stolit). In: Zabolotnyi, V. H. (ed.). *Narysy istorii arkhitektury Ukrainsoi RSR (dozhovtnevyi period)*. Kyiv: Derzhavne vydavnytstvo literatury z budivnytstva i arkhitektury URSR, s. 62-103.
- Naumov, E. P. 1974. K istorii letopisnogo «Spiska russkikh gorodov dalnikh i blizhnikh». In: Rybakov, B. A. (ed.). *Letopisi i khroniki. Sbornik statei 1973 g. pamiaty A. N. Nasonova*. Moskva: Nauka, s. 150-163.
- Opysy... 2004. Vynar, L. (ed.). *Opysy Ostrozhhyny druhoi polovyny XVI — pershoi polovyny XVII stolittia*. Kyiv; Ostroh; Niu York.
- Pryshchepa, B. 2016. *Pohorynski mista*. Rivne: Diatlyk M.
- Pryshchepa, B. 2018. Istorychna topohrafiia mista Rivnoho druhoi polovyny XVI — pochatku XVII st. *Arkhitekturna spadshchyna Volyni*, 6, s. 74-84.
- Pryshchepa, B. A. 2020. Piznoserednovichni volynski zamky (za materialamy doslidzhen pam'iatok XIV—XVI st. baseinu riky Horyni). *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 2 (35), s. 194-200.
- Pryshchepa, B. 2021. Planuvannia ta zabudova zamku kniaziv Ostrozkykh u Starokostiantynovi. In: Sheretiuk, V. M. (ed.). *Slov'ianskyi svit i Ukraina. Zbirnyk naukovykh prats na poshanu rektora Rivnenskoho derzhavnogo humanitarnoho universytetu profesora Ruslana Postolovskoho*. Rivne: O. Zen, s. 159-168.
- Pryshchepa, B. A., Kharkovets, Yu. I., Tkach, V. V. 2014. *Zvit pro arkheolohichni ekspertyzy na terytorii Rivnenskoi oblasti v 2013 rotsi*. Naukovi fondy Rivnenskoho oblasnoho kraieznavchoho muzeiu, N 27346.
- Rychkov, P. A. 1989. *Dorogami Iuzhnoi Rovenshchiny*. Moskva: Iskusstvo.
- Sas, P. M. 1989. *Feodalnye goroda Ukrainy v kontse XV — 60-kh godakh XVI v.* Kiev: Naukova dumka.
- Sendulskii, A. D. 1878. Mestechko Klevan Rovenskogo uezda. *Volynskie eparkhialnye vedomosti*, 14, s. 627—644.
- Citsinskyi, Ye. 1928. Oboronni zamky Zakhidnoho Podillia XIV—XVII st. *Zapysky istoriko-filolohichnoho viddilu*, XVII, s. 64-160.
- Sokhan, P. (ed.). 2005. *Lytovska metryka. Knyha 561. Revizii Ukrainskykh zamkiv 1545 roku*. Kyiv: Prostrir M.
- Stellets'kii, B. 1910. Zamok v Klevani. *Voенно-istoricheskii vestnik*, 11, s. 27-29.
- Teodorovich, N. I. 1889. *Istoriko-statisticheskoe opisanie tserkvei i prikhodov Volynsoi eparkhii*. II. Pochaev: Pochaev-Uspenskaia Lavra.
- Terskyi, S. 1993. Obstezhennia horodyshch kniazhoi doby na Volyni v 1986—91 rokakh. *Naukovi zapysky Lvivskoho istorichnoho muzeiu*, 1, s. 41-67.
- Tikhomirov, M. N. 1952. «Spisok russkikh gorodov dalnikh i blizhnikh». *Istoricheskie zapiski*, 40, s. 214-259.
- Fedorushyn, M. 2017. Mestechko Bilhorod ta selo Biliv v XVI st. u konteksti mainovykh sprav kniaziv Chortoryyskykh. *Dubenskyi naukovyi visnyk*, 1, s. 141-145.
- Ianin, V. L. 1998. *Novgorod i Litva: Pogranychnye situatsii XIII—XV vv.* Moskva: MGU.
- AS... 1890. *Archiwum książąt Lubartowiczów Sanguszków w Sławucie*. Przez B. Gorczaka. III: 1432—1534. Lwow.
- Lietuvos... 2007. *Lietuvos Metrika*. 6: (1494—1506). Parengė Algirdas Baliulis. Vilnius: Lietuvos istorijos instituto leidykla.
- Nestorow, R. 2018. *Zamek Czartoryskich w Klewaniu w świetle źródeł archiwalnych*. Kraków: Attyka.
- Stecki, T. 1888. *Z boru i stepu. Obrazy i pamiatki*. Kraków: W. L. Anczyna i Spółki.

B. A. Pryshchepa

THE CASTLE OF CZARTORYSKI PRINCES IN KLEWAN: STAGES OF DEVELOPMENT, PLANNING AND BUILDINGS

Based on a comprehensive analysis of written, archaeological and architectural sources the article considers the main stages of Klevan castle development, and considers its planning and buildings. According to archeological sources, the site of the settlement of the Kyiv Rus period was used to build the castle. According to the written sources, there were three stages of the erection of the castle. In the first stage (the first quarter of the 16th century), Prince Fedir Mykhailovych Czartoryski began the construction of a castle on the old settlement site, where, perhaps, there had already been a farmstead. In the second stage (the second quarter of the 16th century), due to the conflict with Radziwills, the construction was stopped but the castle functioned and the settlement was developed. In the third stage (the 60s of the 16th century), Prince Ivan Fedorovych Czartoryski completed the construction of the castle. The Klevan castle consisted of two parts — a citadel and the adjacent settlement. The information on the castle planning is contained in the inventories of 1700 and 1709. The earliest description of 1609 describes the defense, housing, religious and economic facilities in the territory of the citadel. It was surrounded by a wall, had two brick towers and a wooden one. Most of the buildings were located on the perimeter of the fortifications; the central part housed the princes' palace and a church. According to the inventories of 1700 and 1709, the settlement was located to the north and east of the citadel and occupied the territory on the hill where now the Church of the Nativity of Christ is located and, probably, the area occupied by estates on Horodyshe street. The citadel was surrounded by a rampart and oak fence; there was a chapel and a garden around it, outbuildings, the Greek-Catholic Church of the Nativity, and the entrance gate. The analysis of the planning, fortifications and buildings of the Klevan castle allows to conclude that in the last third of the 16th — early 17th century, it was one of the most powerful private castles in Volhynia.

Keywords: Volhynia, late Middle Ages, early modern times, Klevan, castle, Czartoryski princes.

Одержано 10.04.2022

ПРИЩЕПА Богдан Анатолійович, доктор історичних наук, доцент, професор, Рівненський державний гуманітарний університет, Рівне, Україна. **PRYSHCHEPA Bohdan**, Doctor of Historical Sciences, Associate Professor, Rivne State Humanitarian University, Rivne, Ukraine. ORCID: 0000-0003-0345-5994, e-mail: archeol57@ukr.net.